

החינוך בספר משלי

אסף בן ציון

א. מבוא

א.1. ייעוד הספר

א.2. הנחות המוצא של החכם בספר משלי

ב. טיפוסים בספר משלי

ג. הליץ: נכונו ללצים שפטים

ג.1. לימוד הפתי מעונש הליץ

ד. הפתי: יסר בנך כי יש תקוה

ה. הנבון: ישמע חכם ויוסף לקח

ה.1. תיאורו של הנבון

ה.2. חינוך מוצלח בהודאת החניך: קמו בניה ויאשרוה

ה.3. אשת חיל – השלמת התהליך

ו. סיכום

ז. נספח: דין בן סורר ומורה בספר משלי

א. מבוא

בכוונת מאמר זה לסקור עקרונות חינוכיים העולים מתוך העיון בספר משלי. ספר משלי כולו, כמובן, הוא ספר חינוך. דברי המוסר השזורים בו בכל פסוק ופסוק נצרכים וחיוניים ללמידה המתמדת של כל אדם, בכל גיל ובכל מקום. אך, במקומות שונים לאורך הספר, שלמה החכם נותן הוראות והנחיות למחנכים, ומדריך אותם כיצד עליהם לפעול בחינוך ילדיהם או חניכיהם. בכוונת מאמר זה להתבונן בפסוקים אלו כמכלול, ולהסיק מהם מסקנות על עקרונות חינוכיים העולים מתוכם.

---

* כל ההפניות לפרק ופסוק סתמיים במאמר זה מכוונות לספר משלי. כמו כן, יש להעיר כי רבים מן פירושי פשטי הפסוקים שעליהם המאמר מתבסס בניתוח ואפיון הדמויות השונות, מבוססים על פירושי המלבי"ם והרלב"ג, אשר אפינו והבדילו בין טיפוסים שונים ובין מילות ציווי שונות. פרשנים אחרים, עשויים שלא להסכים בהכרח עם הפירושים אשר נציג להלן. עם זאת, יש לציין כי לא הבחנתי בפרשן אשר באופן עקבי מפרש שלא כהסבר שנציג לאורך המאמר. הרעיון אשר נציג עולה יפה בדברי המפרשים כולם, אם כי פסוקים ספציפיים שיובאו כתימוכין לאפיון דמויות, עשויים להיות נתונים לפרשנות.

במילים אחרות, מטרת מאמר זה להתבונן במכלול הפסוקים בספר משלי המכילים הדרכות חינוכיות ישירות למחנכים – ולנסות להסיק מהם על עקרונות מעטים מדרכו החינוכית של ספר משלי.

א.1. ייעוד הספר

פתיחת הספר, מכריזה על ייעודו ועל קהל היעד שלו:

משלי שלמה בן דוד מלך ישראל. לדעת חכמה ומוסר להבין אמרי בינה. לקחת מוסר השכל צדק ומשפט ומישרים. לתת לפתאים ערמה לנער דעת ומזמה. ישמע חכם ויוסף לקח ונבון תחבלות יקנה. להבין משל ומליצה דברי חכמים וחידתם. יראת ה' ראשית דעת חכמה ומוסר אוילים בזו.

(משלי א, א-ז)

ראשית כול, אנו למדים כי מטרת הספר היא ללמד חכמה ומוסר. קהל היעד של הספר הוא בראש ובראשונה 'הפתאים והנערים'. פירוש 'פתי' בספר משלי הוא נער חסר דעת (עיין ז, ז ובפרשנים שם; וכן להלן בפרק ד' במאמר). נערים אלו, שהם חסרי דעת ונוחים להתפתות, הם הראשונים הזקוקים למורה ולמדריך. בנוסף אליהם, בין הבאים ללמוד מדברי הספר נמצאים גם החכמים והנבונים. אלו הם אשר כבר קנו דעת במידה טובה, אך כל הזמן מחכימים עוד. דרך לימודם, כפי שנראה להלן, שונה משל הפתיים.

ישנו סוג שלישי, שהספר אינו מיועד אליו. אלו הם הלצים והאווילים (א, ז; כב-כט). כפי שנראה להלן, לא מדובר על כסילים או פתיים רגילים, שהם פשוט חסרי דעת, אלא בטיפשים אשר השתקעו בטיפשותם, ובזים לכל דבר טוב ולכל דבר חוכמה. עבורם, דברי המוסר של הספר לא יועילו. להלן, בפרק ג' על הלץ, נעיין מהי עצתו החינוכית של שלמה המלך עבורם.

א.2. הנחות המוצא של החכם במשלי

החכם בספר משלי מניח מספר הנחות מוצא לפני שהוא מתחיל לומר את דבריו. ראשית, הוא מניח כי קדם חינוך ראשוני בבית חניכיו. באמרות שונות כגון "אל תטש תורת אמך" (א, ח), "נצר בני מצות אביך ואל תטש תורת אמך" (ו, כ) ועוד, החכם פונה אל התלמידים ואומר להם: אחזו היטב בחינוך אשר ירשתם מהוריכם בעודכם בגיל צעיר, מפני שהוא הבסיס לכל הכשרתכם הרוחנית העתידית¹. החכם מעוניין להרחיב ולהעמיק חינוך זה.

כמו כן, החכם מניח כי חובת ההורים היא להעניק חינוך בסיסי שכזה לכל ילד וילד. פסוקים כגון "יסר בנך כי יש תקוה" (יט, יח) או "אל תמנע מנער מוסר" (כג, יג) מנכיחים

1. עיין דעת מקרא משלי, עמוד 85.

הנחה זו. שלמה בספר פונה אל ההורים ומזהיר אותם מהתרשלות בחינוך הילדים בגיל צעיר (עיין דעת מקרא שם). החכם גם משבח חינוך בגיל צעיר: "חנך לנער על פי דרכו [=בתחילת דרכו, אב"צ] גם כי יזקין לא יסור ממנה"² (כב, ו). חינוך מוקדם ויסודי מונע את החניך מלפנות אל דרך רעה. החכם תופס כי הסמכות החינוכית מונחת בידי ההורים, וכי יחסי כוחות מתוקנים בתא המשפחתי מבוססים על משמעת וסמכות. זוהי חובתו של האב, וגם סמכותו.

2. הפסוק "חנך לנער על פי דרכו" זכה לפופולריות רבה, בזכות כמה מרבותינו האחרונים אשר העלו אותו על נס כמודל חינוכי. ראש להם האדמו"ר מפיאסצנה זצ"ל, אשר הקדיש בתחילת ספרו 'חובת התלמידים' פרק שלם המבוסס על פסוק זה ('שיח עם המלמדים ואבות הבנים', בפתח הספר). חשיבות רבה לפסוק זה ייחס גם הרש"ר הירש, והוא מופיע בפירושו לתורה (בראשית כה, כז) ובמקומות נוספים בכתביו. שניהם כתבו כי אנו למדים מפסוק זה שיש לחנך על פי דרכו האישית המיוחדת של כל חניך, על פי כישורונותיו וכוחותיו המיוחדים לו. הבנה זו היא המקובלת והרווחת אף בימינו אנו, אך אין זו ההבנה היחידה בפסוק. כך אומנם מפרש המלבי"ם, וכן משתמע מרש"י, אך המצודות, הרלב"ג ועוד מבארים על פי הפשט שהכוונה שיש לחנך בתחילת דרכו של החניך, בצעירותו. המונח 'על פי' בתנ"ך, כאשר אינו מתאר הוראה שניתנה מפי משהו, מציין 'בהתחלת' הדבר, או 'בקצה' כאשר מדובר בחפץ פיזי (עיין בראשית כט, ג; ישעיה יט, ז ובמלבי"ם שם). כך גם מפרשים התנאים רבי יהודה ורבי נחמיה את הפסוק, כמוכב בכרייתא בגמרא (קידושין ל, א). אם כן, יוצא שהפשט המסתבר בפסוק הוא הוראה לחנך בגיל צעיר את הנערים ולא להפקיר את חינוכם. כמו כן ישנה הוראה של 'על פי' במקרא במשמעות שאינה קשורה לציווי אלא לתיאור פיזי, כמו "זקן אהרן שירד על פי מדותיו" (תהלים קלג, ב). כך או כך, פסוק זה יכול לעלות לכל הפירושים ללא סתירה, כיוון שהמשמעויות החינוכיות כולן משתלבות זו בזו בסופו של דבר.

בין לפירוש המצודות ובין לפירוש המלבי"ם, זהו פסוק המדבר בכלליות על חינוך ולא משויך לטיפוס אחד בלבד. לפי המצודות, מדובר על זמן החינוך, ולפי המלבי"ם על אופן החינוך. אך, יש לציין שעל פי הדברים שנביא בהמשך המאמר, פירושו של המלבי"ם מתאים בעיקר לדמות הנבון, אך לליץ ולפתי הוא מתאים בעיקר בתחילת דרכם. זאת משום שהליץ והפתי זקוקים לפעולה מטלטלת יותר ממשיכה חיובית בלבד, לעומת הנבון.

מעניין במיוחד לעיין בפירושו של הרלב"ג במקום, אשר מפרש שכוונת הפסוק היא שכאשר דבק האדם בדרך רעה בגלל רשלנות בחינוכו בצעירותו לא יסור ממנה יותר, וכך הוא כותב: "חנך לנער – אשר יחנך לנער על פי הדרך אשר מנהגו וטבעו ללכת בה לחשבו והשגתו שכבר יקבל המוסר כאשר יגדל הנה ימשך שלא יוכל להסירו אחר זה מהדרך הרעה ההיא וגם לא יסור ממנה מעצמו וגם בעת זקנתו". נראה כי שתי ההבנות שצינו משולבות בפירושו של הרלב"ג, אך הוא מפרש את הפסוק כמגרעת. דהיינו, דרכו הטבעית של הנער על פי הרלב"ג אינה כשרונה ותכונות האופי המיוחדות לו, אלא נטיותיו הבוסריות הרעות. משום כך, מזהיר הכתוב שיש בתחילת החינוך לנתב את החניך לדרך הראויה.

אם כן, נמצא כי יסוד תפיסת החינוך של ספר משלי בנויה על שלבים. החינוך מתחיל מגיל ינקות, אך הוא נמשך לאורך זמן. כיוון ששומה על האדם להמשיך בלימוד המוסר האישי במשך כל חייו, ניתן לומר כי האדם מתחנך באופן תמידי. החינוך מתחיל ב'מוסר אב' וב'תורת אם' שהילדים סופגים בביתם, אך לאחר מכן יש לחשוף אותם לחוכמה רחבה יותר, כגון זו המצויה בספר משלי, שתלמד אותם כיצד להתנהל בהמשך חייהם ביושר ובצדק.

ב. טיפוסים בספר משלי

אם נתבונן במכלול הפסוקים בספר משלי המכילים הדרכות חינוכיות ישירות למחנכים – נגלה תובנה מפתיעה. פסוקי הספר מכילים הוראות שונות, ומציגים אופני חינוך שונים. זאת משום ששלמה המלך בספר משלי מניח הנחה חינוכית חשובה: לא כל החניכים שווים זה לזה מבחינת נתוני הפתיחה שלהם. גם אם היעד החינוכי זהה אצל כל אדם – הרי שנקודת הפתיחה של כל אדם שונה משל חברו. אין הדרך החינוכית הנכונה לחניך מסוים מתאימה לחניך אחר. יש לאפיין ולזהות את המצב שבו נתון כל חניך, בטרם ינקוט המחנך בפעולות חינוכיות מסוג מסוים. זהו פשר ההבדל בין ההוראות השונות המופיעות לאורך הספר. חלוקה זו לפי מצבו האישי של החניך היא מסקנה חינוכית מפתיעה ומלאת תעוזה, הדורשת מן המחנך כישורי אנוש דגולים במיוחד.

כבר בפסוקי הפתיחה של הספר, המובאים לעיל, ראינו כי ישנם, באופן כללי, שלושה טיפוסים שונים שעליהם מדבר ספר משלי: הפתי, הנבון (הנקרא גם 'חכם') והלץ (אשר נקרא גם 'אוויל'). הפסוק האולטימטיבי המדבר על דרך לימודם השונה הוא: "לץ תכה ופתי יערם³ והוכיח לנבון יבין דעת" (יט, כה). מעיון קצר בפסוקים השונים המדברים על חינוך לאורך הספר (אשר יובאו בהמשך המאמר, כל אחד במקומו), קל להיווכח כי בחירת פעלים אלו לדמויות אלו אינה מקרית. אומנם, דמויותיהם של הלץ, הפתי והנבון אינן מופיעות רק בהקשר של חינוך נערים והדרכות למחנכים. במשלים שונים ומגוונים דן החכם בדמויות אלו ובקרוביהם, ומאפיין את דמותם. מתוך כך, קל ליצור תמונה שלמה המציגה את דמויותיהם ואת אופני החינוך המיועדים להם, ולהבין את הקשר שביניהם.

3. עורמה בספר משלי אין משמעותה ערמומיות רעה של מזימה ותחבולות פסולות, אלא פקחות וחוכמה הנעשות בשיקול דעת (עיין יג, טז; יד, יח ובמפרשים שם; דעת מקרא משלי עמוד 77). משום כך, פירוש הפועל כאן 'יערם' משמעותו – יחכם, יקנה חכמה בעקבות כך. ועיין מלבי"ם כא, יא על ההבדל בין חכמה לערמה (ולהלן הערה 9). לקמן בהמשך המאמר נעמוד על הקשר שבין ענישת הלצים לבין חינוך הפתיים.

להלן במאמר נקדיש התייחסות מפורטת לכל אחת משלוש הדמויות האלה, נתאר את דמותה ואת הדרך החינוכית המתאימה לה. זאת, חשוב לזכור, על פי הנחות המוצא אשר הוצגו בפרק הקודם: זוהי חובתו של כל אב ומחנך לדאוג ולא להזניח את חינוך בניו או חניכיו, בשום שלב; חינוך מוקדם עדיף, אך גם כאשר לא ניתן כזה – אסור להתייאש ויש לפעול לתיקון דרך חייו של החניך ("יסר בנך כי יש תקוה" – יט, יח; ובפירוש הרלב"ג שם); החינוך מורכב משלבים ובכל שלב יש להוסיף קומה. כך יתקדמו הנערים מפתיים – לחכמים ולנבונים.

ג. הלץ: נכונו ללצים שפטים

המושג 'לץ' בספר משלי, מתייחס לאדם רשע הבזז לכל דבר טוב. הוא מצוי בקלקול מוסרי חמור, אשר בגינו הוא אינו מעריך כראוי את טוב המעשים ורעתם, אלא רואה מעשים טובים כרעים ורעים כטובים (אבן עזרא ועוד מפרשים על הפסוקים להלן). משום כך הוכחתו בדברי מוסר נועדה לכישלון:

יִסֵּר לֵץ לַקַּח לוֹ קֶלֶן וּמוֹכִיחַ לְרִשָּׁע מוֹמוֹ. אֵל תּוֹכַח לֵץ פֶּן יִשְׁנֹאךָ הוֹכַח לַחֲכָם וַיֵּאָהֶבךָ (ט, ז-ח).

זד יהיר לץ שמו עושה בעברת זדון⁴ (כא, כד).
בן חכם מוסר אב ולץ לא שמע גערה (יג, א).

כך כותב יהודה קיל:

הלצים הם אפוא 'ציניקאנים', לועגים לכל דבר מוסר ופורקי עול. הלץ הוא מטבעו הרסני כי הוא מבטל הכל [...] הלץ הוא אפוא ניגודו הקיצוני של החכם. כשם שהחכם השלם כולל את כל המידות הטובות – כן הלץ הוא מכלול כל המגרעות, לכן לא די להתרחק ממנו, אלא יש לגרש אותו מן החברה: גרש לץ ויצא מדון (כב, י).

(דעת מקרא משלי, עמוד 77, פתיחה)

משום שהלץ בזז לכל דבר טוב, אין טעם להוכיחו באמצעות דברי מוסר, או לחנכו באמצעות הצבת מודל חיובי לחיקוי פעולות, אף על פי שדרכים אלה עשויות להועיל ביותר לפתי, וכל שכן לחכם. הלץ, לעומתם, שקוע באיווולתו בצורה הרסנית כזו, עד אשר אין איך להוציא אותו ממנה באמצעים קונבנציונאליים. הוא יבזז ויזלזל בכל דיבור או שיחה כנה סביב ערכי רוח. משום כך, אין מנוס מלהפעיל את אמצעי החינוך האגרסיביים:

4. עיין מלבי"ם על הפסוק, המבאר כי היות הזד – הרשע הכופר בזדון – גם יהיר, מוביל לכך שהוא לא יקבל מוסר ויהפוך ללץ.

נכוננו ללצים שפטים ומהלמות לגו כסילים (יט, כט).
 שוט לסוס מתג לחמור ושבת לגו כסילים (כו, ג).
 אולת קשורה בלב נער שבת מוסר ירחיקנה ממנו (כב, טו).
 בדברים לא יוסר עבד⁵ כי יבין ואין מענה (כט, יט).
 בשפתי נבון תמצא חכמה ושבת לגו חסר לב (י, ג).
 שבת ותוכחת יתן חכמה ונער משלח מביש אמו (כט, טו).

בחלק מפסוקים אלו מפורשים אזכורים ל'לצים', 'כסילים', או לאווילות. בפסוקים נוספים, המפורשים (מלבי"ם, רלב"ג ועוד) ציינו כי הם מכוונים ללצים. בפסוקים שבהם אין הפניה מפורשת של המפרשים, ניתן לשער על פי מכלול הפסוקים הקודם כי גם הם מכוונים לאותה הקבוצה.

מתוך פסוקים אלו אנו למדים, כי כאשר האיוולת, הכסילות, שקועה בחניך בצורה עוצמתית במיוחד ("קשורה בלב נער") – אין מנוס מלהשתמש בשבת – מטה ההכאה – על מנת להסירה מליבו. דברי מוסר בלבד לא יספיקו. הזקוקים לשבת מוסר שכזה משולים לבהמות משא ורכיבה, אשר ניתנות לשליטה רק באמצעות מכות שוט. על כן השבת מיועד לגבם של חסרי החכמה (להלן בפרק ד' יורחב על שימוש המטה כאמצעי חינוכי בספר משלי).

יש לציין שמפירושי חלק מן המפרשים על המקום, עולה כי המכות המיועדות לגו הכסילים אינן דווקא מכות חינוך מהוריהם או מחנכיהם. למעשה, מדובר במכות אשר הגיעו להם בדרך טבעית על ידי מעשיהם הרעים – בין בענישה מאת בית הדין ובין במכות האנשים שבהם הם מתגרים. אלו הם התוצאה הטבעית של התנהגותם הגסה והרעה של הלצים, אנשי מדון ומריבה⁶ אשר נפשם מתאוה רע⁷ החוזר עליהם כגמולם⁸ (עיינ עבודה זרה יח, ב).

לפני שנעבור הלאה, יש להעיר כי מרבית המפרשים לא הבדילו בין 'לצים' לבין 'רשעים'. על פי פשטי הכתובים והתקבולות, לצות היא ענף מסוים של הרוע והיא מאפיינת הידרדרות כללית של כל רשע. לעומת זאת, המלבי"ם (ט, ז) כן הבחין ביניהם. לטענתו, התואר 'רשע' מתאר מצב גרוע וחמור יותר מלץ, אך הלץ הוא שלב בהידרדרות לקראת

5. העבד כאן הוא משל למגוון הטיפוסים הממרים על הוראת החכמים והשופטים (רש"י), או למי שהוא עבד ליצרו ותאוותיו, כדברי רלב"ג: "הנה מי שהוא עבד תאוותו לא יקנה המוסר בדברים אבל יצטרך שיכוהו בשבת וכמה שידמה לו. ואמנם כאשר יבין האיש הנה לא יצטרך בקנין המוסר אפי' מענה ודבור כי יספיק לו מעט רמוז או גערה חלושה, כאמרו תחת גערה במבין (יז, י)".

6. כב, י: "גרש לץ ויצא מדון וישבת דין וקלון".

7. א, כב: "עד מתי פתים תאהבו פתי ולצים לצון חמדו להם וכסילים ישנאו דעת".

8. ז, י: "שד רשעים יגורם [=יכרתם, מלבי"ם] כי מאנו לעשות משפט".

רשע גמור. עם זאת, אין בכך לשלול את התקווה הקיימת לשניהם – ודאי ביחס למצבו של הלץ, שהוא קרוב יותר לישועה ולהתפכחות.

ג. 1. לימוד הפתי מעונש הלץ

לאילוף הלץ באמצעות כלי חינוך אגרסיביים יש פעולה כפולה. הראשונה היא אילופם ושבירת אורחות חייהם הרעים של הלצים. אך השנייה, היא למידתם החינוכית של הפתיים, בדרך פסיבית. כך כותב החכם:

בענש לץ יחכם פתי ובהשכיל לחכם יקח דעת (כא, יא).
לץ תכה ופתי יערם⁹ והוכיח לנבון יבין דעת (יט, כה).

כתוצאה מעונשו הכבד של הלץ, הפתי, הנער חסר הדעת, אשר את דמותו נראה להלץ ביתר פירוט, לוקח מוסר לנפשו. הפתי אינו מצוי בשוחה עמוקה כמו הלץ, ומשום כך אין הוא זקוק למכות ולעונשים כמוהו. אך, אין הוא כמו הנבון או החכם אשר דיבור בלבד יספיק להם ("ובהשכיל", "והוכיח"). דרושה לו הדגמה וראיה של יראת העונש בעיניו.

הלץ הוא המדרגה השפלה והמתועבת ביותר, כפי שכותב הפסוק: "זַמַּת אֲנֹלֶת חַטָּאת, וְתוֹעֵבַת לְאָדָם לֵץ" (כד, ט). הפתי, אינו מתועב כמוהו. הפתי ניצב במדרגה פחותה בגלל בערותו, אך הוא אינו מתועב ואינו עושה להכעיס. ספר משלי אינו מיועד ללצים. הפתיחה לספר מכריזה כי הוא טוב לפתיים (א, ד) ולנבונים (א, ה) אך הוא יהיה בלתי מועיל ללצים (א, ז). דברי המוסר שישמעו, יגרמו להם רק להתחזק ברשעתם וללגלג על החכמים.

לסיכום, הלץ הוא רשע הבז לכל דבר טוב ואוהב את הערכים הפסולים שאחריהם הוא נמשך. סופו הוא לקבל עונשים ומלקות, אשר יפעלו עליו פעולה חינוכית של מוסר ושבירת אורחות חייו המקולקלים. בעקבות כך, פתיים יראו את תוצאות מעשיו ההרסניות, וייקחו מוסר בטרם יגיעו גם הם למצב דומה.

ד. הפתי: יסר בנך כי יש תקוה

הפתי (בלשון רבים: פתיים, או: פתאיים) אינו רשע או כסיל. הפתי הוא נער חסר דעת. אין הוא חוטא ברשעות, ואין הוא בוחר בכסילות. הוא אינו נבון כיוון שמעולם לא למד או לא נתן ליבו ללמוד, ומשום כך הוא לא יודע להבחין היטב בסכנות שלפניו והוא נוח להתפתות (עיין ז, ז ובמפרשים שם). בלשון זמננו, 'פתי' הוא אדם נאיבי ותמים במיוחד. אולם, אין זו

9. עיין מלבי"ם כא, יא, המבאר את ההבדל בין 'עורמה' לבין 'חוכמה'. המלבי"ם מסביר כי עורמה פחותה מן החוכמה: החוכמה היא בינת הלב השלמה, ואילו עורמה היא התנהלות בפקחות ובשיקול דעת בלבד. בראיית עונש הלץ הפתי 'יערים' בלבד, כלומר ייקח מוסר להתרחק מן המזיק, אך חכם לא יהיה עד שיקנה החכמה בדברי מוסר וייחפך לנבון.

במדויק כוונת הכתוב בספר משלי, אם כי היא דומה בלי ספק. כך כותב המלבי"ם לתיאור דמותו של ה'פתי':

הערמה הוא הפך הפתיות, שהפתי מאמין לכל דבר וערום יבין לאשורו¹⁰, שעם הערמה לא יפתה לבו לכל דבר ויבחין את כל דבר בשכלו, ולכן בא תמיד ערום מקביל את פתי. לכן אמר שהמשלים האלו יועילו להפיח ערמימות בלב הפתי, שיבחן את דרכיו ותהלוכותיו ולא יהיה כיונה פותה. ומוסיף שהנער שהוא אינו פתי ויש בו ערמה אבל מתוך שהוא רך בשנים אין בו דעת ומזמה, שהדעת נקנה ע"י רוב הבחינה בחושים או השימוש במושכלות, והצעיר לימים לא בחן עדיין הענינים ולא קנה ידיעה ברורה, וכן המזימה שגדרו המחשבות העמוקות שהם אינם נמצאים עדיין בלב נער, המשלים האלה יתנו לו בין דעת לבחון כל דבר ולדעתו, בין מזימה.

(מלבי"ם משלי א, ד)

הפתי אינו נאיבי או תמים. הוא פשוט עוד לא למד, עוד לא קנה חוכמה ועוד לא רכש את כלי ההבחנה בין מקרי החיים. משום כך, הוא נוח להתפתות ונתון לסכנה. פרקים ה' וז' מכילים בתוכם את משל האישה הזרה, אשר היא הדוגמה והמשל לסכנות האורבות לחסרי הדעת. החכם בספר משלי מייעד משל זה במיוחד לנערים פתיים, וכך הוא כותב בפתיחה למשל:

וארא בפתאים אבינה בבנים נער חסר לב¹¹ (ז, ז).

אומנם, אין הכרח כי חסר הדעת יהיה דווקא נער צעיר. אך, מציאותית הנערים הצעירים הם המצויים בשלב חסר הדעת והנוח להתפתות.

הפתי הוא הנמען העיקרי אליו מיועד ספר משלי, כאשר פותח החכם וכותב בפתיחה לספר: "לתת לַפְתָּאִים ערמה, לנער דעת ומזמה" (א, ד). דברי המוסר המצויים בספר, המדגימים את מקרי ההצלחה של הצדיקים החכמים ואת דרך הרוע של הרשעים והכסילים, הם אשר נועדו לעורר את הפתיים ולשכנע אותם לקחת מוסר לליבם. ראינו לעיל כי חשיפת הפתיים לעונשם ולגורלם הרע של הלצים והרשעים, תוביל להתעוררות

10. עיין הערות 3 ו9 לעיל, על עניין הערמה.

11. הלב בלשון התנכ"ית מתייחס למקור החכמה, ומשום כך נער חסר לב הכוונה לנער חסר חוכמה (עיין יט, ח). כך כותב רס"ג על פסוק זה (אמונות ודעות ו, א): "ומה שאמרה התורה כי הדם הוא בנפש, הוא על מנהג הלשון, שהיא קוראה הדבר בשם משכנו, כאשר קוראה החכמה לב, באמרו 'נער חסר לב' מפני שהלב משכנה, וקוראה הלשון שפה באמרה 'ויהי כל הארץ שפה אחת' (בראשית יא, א) כי בשפה תהיה".

מוסרית אצלם. אם כן, זהו אמצעי ראשון לחינוך הפתיים. באילו דרכים נוספות ממליץ שלמה לחנכם?

הפסוקים המעוררים את האב לחנך את בנו, מתאימים באופן טבעי לדמותו של הפתי. כגון הפסוק הבא: "יסר בנך כי יש תקוה ואל המיתו אל תשא נפשך" (יט, יח). מהי משמעות הביטוי 'יסר' הנאמר בראש הפסוק? הפועל 'יסר', אשר שם העצם שלו הוא 'מוסר', משמש במקרא לשני שימושים: א. מוכיח ומלמד; ב. מעניש ומכה. דוגמות לשימוש הראשון, עבור לימוד ותוכחה, הן:

כי כאשר ייסר איש את בנו ה' - להיך מיסרך¹² (דברים ה, ה).
היסר גוים הלא יוכיח המלמד אדם דעת (תהלים צד, י).
הנה יסרת רבים וידיים רפות תחזק (איוב ד, ג).

דוגמות לייסורים של קושי וענישה הן:

אבי יסר אתכם בשוטים ואני איסר אתכם בעקרבים (מלכים א יב, יא).
יסר יסרני - ה ולמות לא נתנני (תהלים קיח, יח).
ולקחו זקני העיר ההוא את האיש ויסרו אתו (דברים כב, יח).

שני השימושים האלו אינם סותרים. למכות ולהלקאות יש ברוב המקרא משמעות חינוכית מסוימת, ומוסר לימודי בתקופתם, על פי רוב, לווה בענישה פיזית. נראה כי לא לחינם משתמש החכם בספר משלי דווקא בביטוי זה. רצון החכם הוא לכלול את שתי הפעולות, ולרמוז למחנך כי יש לנקוט בדרך הנכונה לפי הצורך¹³.

12. כך על פי פרשנים במקום. אונקלוס תרגם "מליף לך", וספורנו פירש: "נותן לך במצותיו מוסר נאה אל השלמות המכוון מאתו". ועיין ברש"ר הירש המובא להלן.

13. כך כותב הרש"ר הירש על משמעות שורש 'יסר' במקרא: "הוראת שורש 'יסר' מוכחת ממקומות כדוגמת 'יסר לך לקח לו קלון' (משלי ט, ז), 'הוסרו שפטי ארץ' (תהלים ב, י), 'בדברים לא יוסר עבד' (משלי כט, יט), 'ויסרני מלכת בדרך העם' (ישעיה ח, יא), 'אשר יסרתו אמו' (משלי לא, א); וכן משם העצם 'מוסר'. כל אלה דיים להוכיח ששורש 'יסר' - בקל ובפיעל - איננו מורה על רדייה בייסורים דוקא. קירבת 'יסר' ל'יצר' ו'ישר' וכן ל'כשר' ו'קשר' מורה שזו הוראת היסוד: המייסר מבקש להביא לידי כך שרביגווניות של כוחות תהיה מכוונת דרך קבע למטרה מסוימת, ולצורך זה הוא מפעיל את כח השפעתו באמצעים חיצוניים או בדברים הנכנסים אל הלב. מכאן שהוראת היסוד של 'יסר' היא לימוד לקח, עיצוב אופי וחינוך לערכים" (רש"ר הירש דברים ח, ה). דברי רש"ר הירש אלו מתאימים להבנה אשר כתבנו למעלה. ההוראה העליונה של המילה היא ייסורים של לימוד ותוכחה, אך הם נופלים גם על משמעות של רדייה ומלקות, בגלל הקרבה העניינית והמציאותית של נתינת המלקות. הרש"ר הירש מציין גם שייסורים של לימוד מופיעים לרוב בבניינים קל או פיעל. אכן, כך הם מופיעים אצלנו בספר משלי.

אם כן, ההנחיות "יסר בנך כי יש תקוה" ו"יסר בנך ויניחך", מדברות על הוראה כללית לפעול לחינוך הילד: לכתחילה בדברי מוסר, ובעת הצורך בשבט הכאה. אלו הם פסוקים קלאסיים לחינוך הפתי, אשר לעיתים מתנהג כחכם ולעיתים מתנהג כאוויל. הפסוק "בן חכם מוסר אב" (יג, א), המכיל את התואר 'חכם', מדבר על בן שקיבל את מוסר האב הניתן לו ופועל על פיו. בקיצור, אין מוסר זה בהכרח מלקות או תוכחה, אלא יכול להתפרש לשני פנים, אשר משלימים זה את זה בדרך החינוך המקובלת בעת העתיקה.

יהודה קיל במבואות לרעת מקרא (עמוד 85) כותב כי "ניתן להניח, בחינוך שבבית נהגו לפי הכלל 'אחוז בזה וגם מזה אל תנח ירך' [...] השימוש בשבט כאמצעי חינוך בא באין ברירה". אכן סביר להניח כי לכתחילה החכם מעדיף חינוך בדרך דיבור ושיח. שלמה השקיע את זמנו בכתיבת ספר מלא משלי מוסר מעוררים, ולא בכתיבת רשימת טיפים להצלפות מדויקות על גב הילד. אכן מסתבר כי כאשר הילד פשע או שגג בצורה כלשהי, המליץ החכם בספר משלי לתת עונש פיזי. אך, רק בדרך מקרה ולא לכתחילה. השאיפה היא כי "יסר בנך" יתבצע כולו באמצעות דיבור ושיח, ולא באמצעות נתינת מלקות¹⁴.

אנו מבחינים במאמר זה בין הלץ הזקוק לענישה כבדה, הנכון הזקוק לתוכחה קלה והפתי הניצב בתווך. רוב הילדים מתחילים את דרכם כפתיים, ורוב בני האדם חיים תקופה בחייהם כפתיים, מי יותר ומי פחות. גם בתוך החלוקה לשלושה טיפוסים כלליים אלו, ניתן להבחין בדפוסי התנהגות של ילד אחד אשר לעיתים מזכירים התנהגות 'לצית' ולעיתים מזכירים התנהגות 'נבונה', אף על פי שרוב הזמן התנהגותו היא כ'פתי'. התבונה היא להפנות כלי חינוך התואמים למצב ולאופי האירוע, בהתאם למעשי הילד באותה שעה. על כן, מסתבר כי בזמן התנהגות 'לצית' ופושעת של הילד, המליץ החכם על מלקות פיזיות, ובזמן התנהגות נבונה ושקולה נמנע מכך בכל תוקף.

אם דברינו כנים, הפסוקים המדברים על הלקאות ועונשים אגרסיביים כגון: "אל תמנע מנער מוסר, כי תכנו בשבט לא ימות. אתה בשבט תכנו, ונפשו משאול תציל" (כג, יג-יד), או "חושך שבטו שונא בנו¹⁵, ואהבו שְׁחָרוּ מוסר" (יג, כד), מדברים מן הסתם על ילדים

14. הדברים תואמים למובא בשם רב במסכת בבא בתרא (כא, א): "וא"ל רב לרב שמואל בר שילת: כי מחית לינוקא, לא תימחי אלא בערקתא דמסנא [תכה בשרוך הנעל, שהיא מכה קלה], דקארי – קארי, דלא קארי – ליהוי צוותא לחבריה [הנער שילמד מכך – ילמד, ושלא ילמד – אל תמשיך להכותו, אלא צרף אותו עם חבריו ואיתם יתן לב ללמוד, רש"י]."

15. ראוי לציין כי פסוק זה במיוחד מתאים להסבר הנכתב למעלה. הפסוק על שני חלקיו מדגים את צדדי המשוואה. במצב בו הילד נוקט בהתנהגות פושעת, יש צורך בעונש אגרסיבי על מנת לעורר אותו מדרך זו ("חושך שבטו שונא בנו"), אך המצב המתוקן הוא המתואר בסיפא, של לימוד הילד

הזקוקים לעונשים שכאלו, כגון הילדים אשר התנהגותם הפושעת באופן עקבי מובילה לדרך חיים של 'לץ', או לילדים פתיים אשר נוקטים באופן מקרי דרך התנהגות פסולה. אך, "שחרו מוסר" הרצוי לכתחילה, הוא ודאי בדברי מוסר שנאמרים בשיח כן בין המחנך והחניך.

מהי, אם כן, תכלית חינוכו של הפתי? ציינו כבר כי רוב הילדים ניצבים, לפחות בתחילת דרכם הלימודית, במצב של 'פתיים'. המטרה היא לרומם את הפתי ולהביא אותו למצב של נבון. הוא אומנם נמצא בסיכון גדול, כיוון שאם לא יזהר הוא עלול להפוך ללץ ולאוויל, כדברי הפסוק (יד, יח): "נחלו פתאים אולת", אם ימשיכו לטבול בעצלותם ולא לקנות חכמה. אך, סופו של הפסוק מדבר על הפוטנציאל הנפלא הגלום במצבם. אם ישכילו להתבונן, אזי "ופתי יערם", ומתוך כך באה הסיפא ומבטיחה: "וערומים"¹⁶ יכתרו דעת [=יענדו כעטרה את הדעת, אב"צ].

מטרת לימוד הפתיים היא הפיכתם לנבונים. משום כך בפסוקי הפתיחה של הספר סמוכים ענייניהם, בדרך הדרגתית: "לתת לפתאים ערמה, לנער דעת ומזמה. ישמע חכם ויוסף לקח, ונבון תחבלות יקנה" (א, ד-ה).

ה. הנבון: ישמע חכם ויוסף לקח

ה.1. תיאורו של הנבון

עד כה פגשנו את דמויותיהם של הלץ והפתי. כעת נתבונן בדמותו של הנבון. בפתחת הספר, כפי שראינו לעיל, נאמר כי הספר מיועד בראש ובראשונה לפתיים, חסרי הדעת: "לתת לפתאים ערמה, לנער דעת ומזמה" (א, ד). אך, הבאים שעבורם מיועד הספר הם החכמים והנבונים: "ישמע חכם ויוסף לקח, ונבון תחבלות יקנה" (א, ה). מי הם החכמים והנבונים האלו? הפרשנים במקום (רש"י, מלבי"ם) מבארים כי החכם הוא האיש אשר כבר קנה חכמה, והנבון הוא החכם אשר מסוגל להבין דבר מתוך דבר. דברי החוכמה שבספר משלי יועילו גם להם ולא רק לפתיים, כיוון שאין קץ לחוכמה ותמיד יש לקחת ממנה עוד ("ויוסף לקח"). וכן על ידי העיון והעיסוק בדברי החוכמה, ניתן לגלות הבנות חדשות

מתוך אהבה ובאמצעות דיבור וחשיפה לתכני רוח ("ואהבו שחרו מוסר"). אין זו סתירה, אלא התאמה למצב העכשווי (עי' רלב"ג שם).

16. כבר ציינו לעיל (עיי' הערות 3 ו-9) כי העורמה לעומת החכמה היא שלב מקדים. הערום הוא הפועל בשיקול דעת ובמבט מפוכח. זהו השלב שאליו יעלה הפתי אם ישכיל להקשיב לדברי המוסר. אך, מכאן הוא יכול לעלות עוד ולהכתיר לראשו את הדעת, ולהפוך לחכם. כן הוא בפסוקי הפתיחה של הספר, המובאים למעלה: "לתת לפתאים ערמה", ולאחר מכן: "לנער דעת ומזמה", ולאחר קניית הדעת יהיה מצבו: "ישמע חכם ויוסף לקח ונבון תחבלות יקנה".

ולפתח דרכי חשיבה מקוריות ("ונבון תחבולות יקנה"), וזהו היתרון שיפיקו החכמים והנבונים מן הספר.

מה הן דרכי החינוך המועילות לנבון ולחכם? לעומת הלץ והפתי הזקוקים ל'ייסורים' שונים, בין בדברי תוכחת ובין במכות ועונשים, אין הנבונים זקוקים לכך. חשיפת הנבונים לתכני רוח, ואפילו ברמז ובחידה, תעורר אותם ללקיחת מוסר ולהסקת מסקנות. את הנבונים ניתן להוכיח באופן ישיר, והם יקבלו את הדברים. בניגוד ללץ אשר ילעג לדברי המוסר וידחה אותם, ובניגוד לפתי אשר זקוק לדברי מוסר נוקבים כדי שיחדרו לתודעתו, הנבון לוקח את דברי המוסר ומפנים אותם. כך מודיעים הפסוקים:

ישמע חכם ויוסף לקח, ונבון תחבולות יקנה (א, ה).
 בשפתי נבון תמצא חכמה, ושבת לגו חסר לב (י, יג).
 לץ תכה ופתי יערם והוכיח לנבון יבין דעת (יט, כה).

המשלים אשר בספר משלי ודאי יועילו לנבונים. הם יוכלו להסיק מהם מסקנות עליונות יותר מאשר הפתיים, וליישם אותם באופן מעשי בצורה יעילה יותר.

החידוש החינוכי הגדול אשר נמצא בדברים אלו, הרלוונטי גם לימינו, הוא שגם חכמים ונבונים זקוקים למדריך ולמחנך. ייתכן כי רבים לא היו שמים לב לחסרונו של פסוק ה' בפתיחת הספר, לולא הוא היה כתוב. לכאורה, ספר המלא במוסר ובהדרכה נחוץ לפתיים ולכסילים, בלי ספק, אך מהי כבר התועלת אשר נבונים יכולים להפיק ממנו? על כן, חשובים הם הפסוקים בספר שבהם מוצגת דמותו של הנבון ותיאור תהליך למידתו, ולא רק כתמונת ראי המנוגדת לפתי וללץ. זאת, כיוון שהספר מיועד עבור הנבונים, לא פחות מאשר לפתיים, וגם הם זקוקים לתהליך חינוכי אשר יפתח אותם. אומנם, מטרת הספר בראש ובראשונה היא להקנות עורמה לפתי, אך גם זאת במטרה כי הוא יחזור לדברי מוסר אלו כחכם ויוסיף לקחת מהם לקח. אין להזניח אף ילד, גם אם הוא נבון.

תהליך הלמידה של הנבונים מתואר אחרת מתהליך הלמידה של הפתיים. הפתיים זקוקים לקניית העורמה והדעת מלכתחילה. אך, הנבונים מוסיפים לקנות לקח ותחבולות. משמעות הדברים היא שכלול שיטתם וחיידוד שכלם. לא מדובר פה על שינוי באורח חיים ובהתוויית נתיב כפי שקורה לפתיים, אלא בהתעמקות בשיטה חינוכית מוכרת זה מכבר ובשיפור עצמי נוסף. אך, אין לזלזל בכך: זוהי מטרה מוצהרת של הספר לא פחות מן לימוד הפתיים.

ה.2. חינוך מוצלח בהודאת החניך: קמו בניה ויאשרוהו
 כעת, נרצה להציע עיקרון נוסף אפשרי להבנה מדברית ספר משלי: חינוך מוצלח נמדד
 בהבנת ובהזדהות החניך עם התהליך בסופו ובשמחת המחנכים ממעשי החניך. אין החכם
 דורש הזדהות והסכמה של החניך לאורך תהליך החינוך, שכן הוא עוד לא רכש כלי תבונה
 כדי להבין מה נכון לו ומה לא, ומשום כך אין הסכמתו או התנגדותו משמשים שיקול
 (מלבי"ם יט, יח). אך, החכם אכן סובר כי בסופו של תהליך מוצלח, מושא החינוך יידע את
 פרי התהליך החיובי שעבר עליו, ויודה להוריו ולמחנכיו על כך.

כך ניתן לפרש זאת בפסוקים שנציג להלן:

יסר בנך וינייחך [=יתן לך מנוחה, נחת, אב"צ], ויתן מעדנים לנפשך. (כט, יז).

הכתוב מודיע לנו כי לאחר תהליך החינוך, יקבלו המחנכים נחת ומעדנים לנפש (תחושות
 רווחה ועונג) מאת החניך. ניתן להבין פסוק זה בשני אופנים: א. כיוון שהחניך מתנהג
 בדרך טובה, שמח המחנך מכך שמאמציו נשאו פרי. הבנה זו תופסת את הפסוק כמעין זרז,
 קריאת עידוד או תמריץ משכנע, עבור מחנכים להשקעה בחינוך; ב. בסופו של תהליך
 החינוך, אם היה מוצלח, החניך יפעל כדי להודות ולהכיר טובה חזרה למלמדיו, הוריו
 ומוריו. הבנה זו תופסת את הפסוק כמודיע על מדד שהוא אבן בוחן לחינוך אשר פעל את
 פעולתו היטב. אנו נרצה לטעון למרכזיותו של הפירוש השני, לא כסותר את הראשון, אלא
 כמוסיף עליו.

אם נרצה לבסס את הפירוש השני כעיקרון כללי, ננסה להראות את חזרתו במקומות
 נוספים. נעייין בפסוק נוסף מפרק ל. פרק ל בספר משלי הוא פרק מעניין במיוחד. זאת משום
 כותרתו המסתורית ("דברי אָגוּר בן יֶקָה המשא נאָם הגבר לאיתאיל לאיתאיל ואָכַל"), וכן
 משום שהוא מכיל מקבצים שונים של משלים ואמרות אשר אינם קשורים אחד לשני,
 ואפילו הבנת ההקשר של כל אחד בפני עצמו אינה משימה קלה.

בתוך פרק זה, מופיע מקבץ פסוקים (י-יד)¹⁷ אשר הקשרו אינו ברור, אך במפורש הוא מדבר
 על 'דור', רע, חסר מוסריות, הנגוע בפגמים ערכיים רבים. התיאורים האלה נפתחים בפסוק
 הבא (ל, יא): "דור אביו יקלל ואת אמו לא יברך". מעבר לכך שדור זה הוא 'מקלל', מעשה
 נבלה אשר אינו חיובי באף מצב וכלפי אף אדם, חמור הדבר משום שקללתו מופנית כלפי
 הוריו, מעבירי המסורת, מחנכי הדור. מלבד האיסור ההלכתי של קללת אב ואם, מדגיש

17. מקבץ הפסוקים המלא: "אל תלשן עבד אל אדנו אדניו פן יקללך ואשמת. דור אביו יקלל ואת אמו
 לא יברך. דור טהור בעיניו ומצאתו לא רחץ. דור מה רמו עיניו ועפעפיו ינשאו. דור חרבות שניו
 ומאכלות מתלעתיו לאכל עניים מארץ ואביונים מאדם" (ל, י-יד).

הכתוב בתוך רצף פסוקים זה, כי הדבר הראשון הפותח את זיהויו של דור רע מעללים וחסר מוסריות, הוא יחסו כלפי הוריו ומחנכיו. עצם העובדה שהוא 'אינו מברך' את הוריו, כבר מונעת ממנו מלהיקרא דור ראוי וכשר, וכיוון שהוא גם 'מקלל' – מובן הדבר שזהו דור חסר מוסריות אשר חינוכו כשל. הבנה זו מתכתבת היטב עם האופן השני אשר הצגנו להבנת הפסוק "יסר בנך ויניחך" המובא לעיל. יחס הדור כלפי הדור שלפניו, הוא נותן הראיה לקלוקל המוסרי החמור שבו הוא נתון.

בהבנת עיקרון זה כעיקרון כללי, תובן גם חזרתו המרובה של עניין השמחה של ההורים והמחנכים מחוכמת בנם:

איש אהב חכמה ישמח אביו (כט, ג).
 בן חכם ישמח אב ובן כסיל תוגת אמו (י, א).
 גיל יגיל אבי צדיק ויולד חכם ישמח בו.
 ישמח אביך ואמך ותגל יולדתך. (כג, כד-כה).
 בן חכם ישמח אב וכסיל אדם בווה אמו (טו, כ).
 ילד כסיל לתוגה לו ולא ישמח אבי נבל (יז, כא).
 חכם בני ושמח לבי ואשיבה חרפי דבר (כו, יא).

אם עיקרון חינוכי מצוי כאן, הרי שלא לחינם חוזר הכתוב ומדגיש הדבר בפנינו שוב ושוב. אחד מן הביטויים המובהקים של 'בן חכם' המתנהג בדרכי הישר והמשפט כפי הדרכת הוריו, הוא השמחה של הוריו במעשיו ובעצם חוכמתו, וכן בקבלת גמול, הן בהודאה והן במעשה, חזרה מהחניך. הביטוי של השבת גמול ההודאה של החניך להוריו הוא כלי למדידת איכות החינוך¹⁸. דברים אלו מפורשים במלבי"ם (טו, כ): "בן החכם שנוחל חקי החכמה והולך בס, ישתדל לשמח את אביו בטוב מעשיו, שזה ג"כ מחקי החכמה לשמח את יולדיו" (ועיינו גם בדבריו כט, יז).

נמצאנו למדים כי שני פנים לבחינת טיב החינוך: בשמחת ההורים והמתנכים מפירות מעשיהם ומהודאת החניכים למחנכים על התהליך החינוכי. זאת כפי שראינו בשתי ההבנות בפסוק "יסר בנך ויניחך", אשר שתיהן אמת. יש לציין כי לא לחינם הדגישו הפסוקים כי הורים לבן חכם יקבלו גמול של שמחה. החוכמה, כפי שנכתב במלבי"ם

18. שני פסוקים נוספים מופיעים בפרק כג: "בני אם חכם לבך ישמח לבי גם אני. ותעלונה כליותי בדבר שפתיך מישרים" (כג, טו-טז). פסוק טו מדבר בבירור על שמחת האב מחוכמת בנו, ופסוק טז המחובר אליו מפרש כי השמחה אינה מהודאת הבן לאב, אלא מדברי החוכמה של הבן בפני עצמו, בלי קשר ליחס לאביו. דהיינו, לכאורה פסוקים אלו מוסבים רק על העניין המוזכר בפירוש הראשון לפסוק "יסר בנך ויניחך" שהצגנו, ולא בשני. על כן, לא הבאנו אותם למעלה עם שאר חבריהם, אף שניתן לטעון כי שני העקרונות מופיעים בפסוק טו.

המצוטט בפסקה הקודמת, היא שיא התהליך החינוכי, בכך שהיא מאפשרת לחניך להיות מודע למהפך שעבר. ללא חכמה, לא ישתדל אדם לגמול טובה למביאיו לחיי העולם הבא, וכן שמחתם לא תהיה שלמה, שהרי ללא לב מבין ויודע על קבלת המתנה – נתינתה אינה שלמה. "ולא נתן ה' לכם לב לדעת ועינים לראות ואזנים לשמע עד היום הזה" (דברים כט, ג). תהליך חינוכי שלם, הנעשה בנאמנות ובמסירות, יוביל לא רק להתנהגות נאותה מצד החניך, אלא גם להבנתו את חשיבות מעשי החינוך ואת חשיבות הכרת הטוב על כך. ממילא, ניתן להסיק כי תהליך שכזה כולל גם את הזדהות החניך עם התהליך ואת שמחתו האישית עליו. בכך שמחים הוריו ומחנכיו: על עצם הצלחתם האישית, וגם על הפירות הנוספים שמשדל בנם החכם להביא בפניהם.

לסיכום, תוצאת חינוך מוצלח היא שמחת ההורים מהחניך. חניך אשר הפנים את עקרונות היושר והתורה אשר קיבל ממחנכיו, יפעל על פיהם. אחד מן הביטויים לכך הוא הודאת החניך למחנכיו והנחת שהם ירוו ממעשיו: בין ממעשיו שהוא עושה באופן ישיר על מנת לשמח אותם, ובין ממעשיו באופן כללי – המודרכים בידי האמת והיושר.

ה.3. אשת חיל – השלמת התהליך

קבלת עיקרון זה תוכל להיות לנו לעיניים בהבנת פשר חתימת הספר. בפרקו האחרון של הספר (פרק לא), מופיעים דברי למואל. למואל מספר את דברי המוסר הנוקבים אשר קיבל מאימו, ולאחר מכן מופיע שיר ההלל המפורסם 'אשת חיל', בשבח האישה הטובה.

דברי למואל מלך משא אשר יסרתו אמו. מה ברי ומה בר בטני ומה בר נדרי. אל תתן לנשים חילך ודרכיך למחות מלכין. אל למלכים למואל אל למלכים שתו יין ולרוזנים או אי שכר. פן ישתה וישכח מחקק וישנה דין כל בני עני. תנו שכר לאובד ויין למרי נפש. ישתה וישכח רישו ועמלו לא יזכר עוד. פתח פיך לאלם אל דין כל בני חלוף. פתח פיך שפט צדק ודין עני ואביון.

אשת חיל מי ימצא ורחק מפנינים מכרה. [...] קמו בניה ויאשרוה בעלה ויהללה. רבות בנות עשו חיל ואת עלית על כלנה. שקר החן והבל היפי אשה יראת ה' היא תתהלל. תנו לה מפרי ידיה ויהללוה בשערים מעשיה.

(משלי לא, א-י; כח-לא)

למואל, כפי שכתוב בפתיחה וכפי שעולה מן דברי המוסר של אימו, הוא מלך. אימו מזהירה אותו באופן חריף מהימשכות אחרי שתיית יין ואחרי נשים. היא מורה לו כי בחובת המלך לדאוג למשפט צדק עבור חלשי החברה. חז"ל (סנהדרין ע, ב) דרשו פרשה זו על שלמה ובת שבע ביום חנוכת המקדש (ועיין מדרשי חז"ל על משלי כאן). לאחר מכן, מופיע השבח המפורסם המסודר בא"ב – "אשת חיל", אשר הוא שיר הלל לאישה הטובה, אשר

פועלת בחריצות לתחזוקת ביתה ומשפחתה, ואף מחנכת אותם בתורת החסד שעל לשונה. באופן פשוט, שיר שבח זה הוא תגובתו של למואל לדברי התוכחה אשר הוא מקבל מאימו.

כבר עמדו על כך שפרק זה מופיע בניגוד ל'אשה הזרה' המוזכרת בפתיחת הספר, בפרקים ה-ו¹⁹. אך, עדיין יש לברר, מדוע פרק זה מופיע כאן? אומנם דברי השבח לאישה הטובה הם יפים וחשובים, אך הסיבה להצבתם כאן אינה מובנת, וזאת משתי סיבות: ראשית, האורך והפאר אשר מוענקים להם נראים בלתי פרופורציונאליים ביחס לדברי המוסר הקצרים אשר האם מעניקה בתחילת הפרק (שמונה פסוקים בסך הכול). שיר שבח ב'א"ב' הוא אות כבוד בלתי שגרתי בתנ"ך. כמו כן, לא מובנת ההצבה של פרשייה זו בחתימת הספר. מדוע דווקא בשיר שבח זה, אשר אינו קשור לנושאו המרכזי של הספר, בוחר בעל הספר לחתום את ספרו?

ניתן היה לטעון, כי זהו מעין נספח לספר: עוד קטע שירי שרצוי לצרף אל הספר, יחד עם דברי אגור בן יקה המופיעים קודם לכן כנספח גם כן. דבר זה עדיין אינו מסביר מדוע מקטע זה הוא האחרון, ולא דברי אגור. כמו כן, אין עולה יפה המחשבה שסופו של הספר נבחר באופן שרירותי. אך, לאור הנחת המוצא החינוכית אשר הצגנו לעיל, הדברים מובנים היטב. ראינו כבר כי חינוך מוצלח נמדד בהודאת החניך למחנכיו ובשמחת המחנכים במעשי החניך. 'אשת חיל' הוא הדוגמה המושלמת לעיקרון זה. למואל מבין את דברי המוסר של אימו, מפנים אותם ואף מוצא חשיבות רבה בהודאה על צדקתם. הוא מקדיש שיר פאר ושבח עשוי לתפארת כדי להודות לאימו ולהכריז: אני מבין את התהליך החינוכי שהיה עליי לעבור, ואני מודה לאימי על כך שהיא העבירה אותי דרכו.

גם בתוך גוף השיר מודגש עקרון זה. השיר מסתיים בפסוקים: "קמו בניה ויאשרוה בעלה ויהללה. [...] תנו לה מפרי ידיה ויהללוה בשערים מעשיה". חובת ההודאה לאשת החיל על ידי בניה, וקריאת הבנים לכל קהל השומעים להלל אותה, היא הנושא שבו ראוי לחתום את השירה, שהרי היא ההוכחה להצלחת חינוכה והפרי לעמלה.

אך, גם בלי פסוקים אלו, עיקרון ההודאה למחנכים המתבטא בגוף השיר כולו – הוא הוא סיבת הצבת פרק זה בסוף הספר. בסוף ספר העוסק בחינוך ובהדרכת האדם, אין ראוי מלהציב דוגמה חיה ומוחשית לחינוך אשר השיג את מטרתו בשלמות.

19. עיין מצודת דוד; מלבי"ם; רמב"ם בפתיחה למורה נבוכים, מהדורת הרב יוסף קאפח עמוד יא.

ו. סיכום

במאמר זה השתדלנו לסקור מספר עקרונות חינוכיים העולים מתוך ספר משלי. התבוננו במכלול הפסוקים בספר משלי המכילים הדרכות חינוכיות והנחיות להורים ולמחנכים, וביקשנו לראות האם מן העיון בהם עולים עקרונות חינוכיים עקביים.

ראשית, ראינו כי החכם בספר משלי מטיל על ההורים את הסמכות והחובה לחנך את ילדיהם. כמו כן, הוא מדגיש כי לעולם יש לפעול למען חינוך זה, וכי חובה זו לא מתבטלת בשום שלב. הוא משבח חינוך מוקדם הנעשה בגיל נוח לקליטה בקרב הילדים, אך מחזק את ידי המחנכים לפעול לחינוך חניכיהם בכל שלב, מבלי להתייאש.

ההבנה החשובה ביותר להבנת דרכו החינוכית של ספר משלי, היא שאין כל החניכים שווים. נתוני הפתיחה של כל ילד הם אחרים, ומשום כך דרך הפעולה הנכונה עבורו אינה זהה לזו של חברו. הראינו כי ניתן להעלות צורת חלוקה של הטיפוסים השונים באופן כללי לשלוש דמויות: לץ, פתי ונבון.

הלץ הוא רשע הבזז לכל דבר טוב. זהו רשע הדבק ברשעו, ומבזה את המוכיח אותו בדברי מוסר. משום כך, אין הדרך החינוכית הנכונה בעבורו בדיבור ובדברי תוכחה. סופו של הלץ שיבואו עליו ייסורים קשים. ייסורים אלו יבואו לא רק מאת מחנכיו והוריו, אלא גם כתוצאה טבעית של מעשיו המקולקלים, בין בעונשי בית דין על עברותיו, ובין במכות מהאנשים שאיתם התקוטט. לענישה זו של הלץ יש יתרון גם לפתי, אשר רואה את תוצאות מעשיו ההרסניות ולוקח מוסר לנפשו.

הפתי הוא נער חסר דעת. רוב הילדים מתחילים את דרכם כפתיים. הפתי עוד לא למד ולא קנה חוכמה, ומשום כך הוא נוח להתפתות ונתון בסכנה. החכם מזהיר במיוחד את ההורים לפעול לחינוכו. דרך חינוך הפתי היא בפעולות 'ייסור' כפולה: לכתחילה בדברי מוסר ותוכחה, אשר יעוררו אותו לדבוק במוסר אביו ובתורת אימו (לחלק זה מצטרפת ראיית הפתי את עונשי הלץ, אשר כפי שהוזכר לעיל, פועלת עליו פעולה פסיבית של לקיחת מוסר). בעת הצורך, גם בשבט ההכאה על מנת למנוע ממנו לאמץ אורחות חיים של לץ ורשע.

הנבון הוא אשר קנה חוכמה וכעת מבקש ללמוד ממנה עוד. גם הוא זקוק למחנך ולמדריך, וגם לו יש דרך לימוד ייחודית משלו. החכם לומד בדרך הדיבור והשיח. העיון במושגי הטוב והרע, ובאורחות החיים השונים – מוביל אותו באופן טבעי להסקת מסקנות וללקיחת מוסר. מאותם דברי מוסר אשר יפעלו פעולה מעוררת על הפתיים, הנבון יפיק תובנות מפעילות ומרשימות. משום כך, אין להזניח את חינוכם של הנבונים, ויש לטפח ולפתח גם אותם.

העלנו עיקרון נוסף אשר ניתן להסיק מספר משלי: חינוך מוצלח נמדד ביכולת ההודאה של החניך למחנכיו בסוף תהליך החינוך, ובשמחת המחנכים מפרי מעשיהם. ילד אשר ידע להכיר בתועלת החינוך שהקנו לו הוריו, וישבח ויעריך את החינוך אשר קיבל – סימן כי היה זה חינוך ראוי, אשר פעל את פעולתו בשלמות. כמו כן, שמחת ההורים ממעשי בנם בכל האופנים, ולא רק אלה המכוונים כלפיהם דווקא, נכללת בעניין זה. עיקרון זה מודגם בדברי למואל ובשיר השבח 'אשת חיל', המוצבים בסוף הספר (פרק לא), ולא במקרה. למואל, אשר מודה לאימו על המוסר שהקנתה לו בשירה מפוארת על חריצות האישה הטובה ועל החינוך הטוב אשר היא מעניקה לבניה אחריה, הוא הראיה והדוגמה לפעולת חינוך מדויקת. בסוף ספר העיסוק בלימוד האדם ובמוסר הנצרך לו, אין מתאים מלסיים בהדגמה של תוצאת חינוך מוצלח.

ז. נספח: דין בן סורר ומורה בספר משלי

מספר פרשיות בספר משלי מוכיחות בעליל כי לנגד עיניו של שלמה המלך בעת כתיבת הספר עמדו פרשיות התורה. החכם מזהיר את שומעי לקחו לקיים את מצוות התורה כראוי, ובתוך דברי מליצתו מכניס אזכורים לדברי המקרא. כפי שכותבים חז"ל במדרש: ללמדך ששלמה לא בא אלא לפרש את התורה, וסמך דבריו על סדר התורה.

(במדבר רבה יב, ד)

כך, למשל, פרשת משקלות (כ, י; כג, המקבילה לדברים כה, יג-טז), איסור הסגת גבול ועינוי יתום ואלמנה (כג, י-יא, המקביל לשמות כב, כא-כג ולדברים יט, יד) ועוד. גם דין בן סורר ומורה נרמז בספר משלי:

דברים כא, כ	משלי כג, יט-כב
ואמרו אל זקני עירו: בננו זה סורר ומרה איננו שמע בקלנו, זולל וסבא.	שמע אתה בני וחכם, ואשר בדרך לבך. אל תהי בסבאי יין בזוללי בשר למו. כי סבא וזולל יורש, וקרעים תלביש נומה. שמע לאביך זה ילדך, ואל תבוז כי זקנה אמך.

כבר חז"ל שמו לב לכך שפסוקים אלו מכוונים לפרשת בן סורר ומורה. הם אף השתמשו באזכור זה כדי לאמת את פירוש התורה שבעל פה לכך שאכילתו הזללנית של הבן הסורר והמורה היא בבשר ויין²⁰. מתוך עיון בפסוקים אלו, נוכל לדעת מהו יסוד החטא וחומרותו, על פי פרשנות ספר משלי.

השאלה הבסיסית והראשונית ביותר בדין בן סורר ומורה, היא השאלה מהו החטא. כלומר, מהו יסוד העוון, הדבר החמור שעשה אותו נער, אשר בגינו הוא נידון לדין החמור של סקילה.

מן הפסוקים עולה כי החטא הוא חוסר ההקשבה להורים. כך עולה מן הכתוב (דברים כא, יח) בתיאור החטא: "כי יהיה לאיש בן סורר ומורה איננו שמע בקול אביו ובקול אמו, ויסרו אותו ולא ישמע אליהם". המונח המתאר את חטא הזלילה מופיעה רק בתיאור המעשה בפעם השנייה בפי ההורים המתארים את מצבו של בנם באוזני זקני העיר. כלומר, הזלילה והסביאה היא רק הביטוי לזלזול ולפריצת גבולות הסמכות של הבן (עיינין אבן עזרא שם).

20. משנה סנהדרין ח, ב: "ואף על פי שאין ראייה לדבר, וזכר לדבר, שנאמר: אל תהי בסובאי יין בזוללי בשר למו".

במשנה מצאנו שתי דעות לגבי טעמו ומהותו של בן סורר ומורה. רבי יוסי סובר כי זוהי ענישה מונעת, על מנת להועיל לנפשו של אותו בן אשר עתיד לעבור על עברות חמורות (משנה סנהדרין ח, ה; סנהדרין עב, א). לעומתו, רבי שמעון סובר כי זוהי גזירת הכתוב ללא טעם, ולכן כותב כי "לא היה ולא עתיד להיות" (סנהדרין עא, א). הסברים נוספים הובאו בדברי ראשונים ואחרונים, אך אנו רוצים להתמקד בדברי הכתוב בספר משלי, ולנסות להבין מהם דברי המוסר אשר הוא מוצא בפרשייה זו.

נחזור ונציג את דברי הכתוב במשלי, בתוספת הסבר הדברים על פי הפרשנים על אתר:

שמע אתה בני וחכם, ואשר בדרך לִבְךָ [=שמע וקבל את דבריי, בני, ומתוך כך תחכים ותלך בדרך החוכמה והבינה].

אל תהי **בסבאי** יין בזללי בשר למו [=אל תצטרף אל חברת סובאים וזוללים המכלים את זמנם וכספם בשתיית יין ובאכילת בשר].

כי **סבא וזולל** יורש, וקרעים תלביש נומה [=כי העוסק בכך תדיר יעשה עני, רש, ושינה של עצלות גורמת לכך שבעליה יהיו לבושים בבגדים קרועים].

שמע לאביך זה ילדך, ואל תבוז כי זקנה אמך [=על כן, שמע לאביך המלמדך מוסר, ולאימך שמע ואל תבוז, גם אם חוכמתה נראית בעיניך בלתי מועילה בגלל זקנותה].

אחד מן העקרונות החשובים אשר מלמד שלמה את שומעי לקחו בספר משלי, הוא שבח החריצות וגנות העצלות. עיקרון זה חוזר פעמים רבות לאורך הספר באופנים שונים (כ, יג; ו, ו-יא; יג, ד; כד, לג-לד ועוד). העצלות בעיני החכם היא גריעות חמורה ביותר, המורידה את האדם אל באר שחת. עצלות זו מחוברת בפסוק כא אל רדיפת תענוגי שווא ומטרות הבל. בגלל רדיפת שווא זו, האדם מתרפה מן העיסוק במלאכות מועילות, ונותר חסר כול. גם בפסוקים אלו, מזהיר החכם מפני ההימשכות אחר היין והבשר, כמובילים לחיי עצלות ובטלה. התוצאה של זלילה וסביאה תדירים היא עוני, מאחר שהזולל והסובא מכלה את כספו וזמנו ברדיפת תענוגות שווא.

לא לחינם משתמש החכם בלשון התורה כדי להזהיר מסכנה זו. ספר משלי מביין כי יסוד חטאו של הבן הסורר והמורה הוא הרדיפה אחרי ההבל. אם כן, יסוד חטאו של בן סורר ומורה, לפי בעל ספר משלי, הוא חטא מוסרי חמור, המתבטא במידות מקולקלות ומעשים מגונים.

אך, לא כאן נגמרים הדברים. חלק מן המפרשים עצרו לאחר פסוק כא את יחידת האזהרה מהימשכות אחר בשר ויין, ופירשו את פסוק כב כמחובר אל הפסוקים הבאים (כב-כה²¹),

21. הפסוקים המלאים מפרק כג: "שמע לאביך זה ילדך ואל תבוז כי זקנה אמך אמת קנה ואל תמכר חכמה ומוסר ובינה. גיל יגיל אבי צדיק ויולד חכם ישמח בו. ישמח אביך ואמך ותגל יולדתך".

המכילה גם היא אזהרות להקשבה להורים (כך למשל מחולק ב'דעת מקרא'). אך, נרצה להציע כאן כי פסוק כב מחובר גם הוא אל הפסוקים שלפניו, או לכל הפחות מחבר את שני הנושאים לנושא אחד. התורה מדגישה כי חטאו של בן סורר ומורה הוא חוסר הקשבה להורים, וכי הוא מתבטא בזלילה ובסביאה. לא לחינם מצמיד שלמה המלך את פסוקי האזהרה מההימשכות אחר הבשר והיין (יט-כא) לפסוקי ההקשבה להורים (כב-כה). זהו נושא אחד, המכיל שני היבטים.

במאמר לעיל הצגנו כי ספר משלי תופס שהחינוך והמסורת בצורתם המוצלחת עוברים מדור לדור, אב לבנו ואם לבתה. נתק בין הדור הצעיר לדור המבוגר, בהכרח ייצור כשל מוסרי. חוסר הקשבה להורים משמעותו פריקת עול מוסר ודרך ארץ. כאשר צעירים נמשכים אחרי זלילה וסביאה מגונים, סימן הוא כי יש לחזק את הקשר החינוכי בינם לבין הדור שמעליהם. התרופה לבעיה הראשונה נעוצה בריפוי הבעיה השנייה.

תפיסה זו, אשר ספר משלי רוצה להנחיל לקוראיו, מחוזקת היטב מעיון במצוות התורה בבן סורר ומורה: הרי לפנינו מקרה של אובדן מוסר ופריקת עול מוחלטת, הנובע מ"איננו שומע בקול אביו ובקול אמו". על מנת להוכיח כי אכן חוסר ההקשבה להורים עבר לנקודה בלתי הפיכה, ההורים מנמקים: "זולל וסובא". שוב, זוהי משוואה אחת בעלת שני חלקים – חוסר ההקשבה להורים ואי קבלת החינוך מהם, ופריקת העול המוסרי וההימשכות הבהמית אחר תענוגות שווא.

דברים דומים מופיעים בפירוש הרמב"ן על התורה בפרשיית בן סורר ומורה, הכותב כי בן סורר ומורה עבר על הליכה בדרך ה' ולא קיים את מצוות "קדושים תהיו". הוא גם כותב כי מצווה זו מבוארת על גבי מצוות "כבד את אביך ואת אמך" ו"איש אמו ואביו תיראו". אלו שני היבטים של אותו תהליך הרסני.

לסיכום, יסוד חטאו של בן סורר ומורה, על פי ספר משלי, הוא חוסר ההקשבה להורים ופריקת העול המוסרי. אך, אין אלו שני טעמים נפרדים, אלא שני חלקים של אותו התהליך: חוסר קבלת החינוך המובילה בהכרח לקלקול מוסרי חמור.

חשוב להדגיש: אין ספק כי זוהי חטיבה עצמאית, וכי האזהרה "אמת קנה ואל תמכור" וכו' עומדת בפני עצמה גם ללא הקשר לאזהרה מזלילה וסביאה. אך, רצינו להעיר על הקשר שבין הנושאים ועל סמיכותם אשר אין היא מקרית.